

Vladimír Macura

SEX A TABU

Svatopluk Čech vypráví o jednom zážitku ze společné četby knih za studentských let u své bytné: „Vzpomínám, kterak jeden z nás kdysi začal předčítati nějakou novou knížku, ale uvízl hned v první větě. Povídka začínala asi takto: ‚Z jasně zelené houštiny lesní vynořil se roztomilý slaměný klobouček s růžovými stuhami, pod nímž laškovně blýskala dvě jiskrná očka dívčí...‘ Předčítatel dospěl pouze k růžovým stuhám, ale pak, mrknuv okem po následujícím řádku, zarazil se, zčervenal a odšoupl knížku s rozpačitým smíchem. ‚No, copak je slaměný klobouk něco zlého? jen čtete dále!‘ pobídla ho s úsměvem paní domácí a také její mladá neteř začala se potichu šibalsky smáti. Předčítatel, červený jako rak, začal znovu, ale skončil ještě dříve než poprvé. Knížku vzal srdnatě jiný; leč ani on nedostal se k jiskrným očkům dívčím. Žádný nebyli bychom dále čtli za živý svět...“¹ Touto drobnou vzpomínkou vstupujeme nenápadně na půdu tématu sexuality v 19. století, kterou novodobý historik označil za „tajemnou pevninu“.² Postěžoval si přitom na předsudky, kvůli nimž je toto téma dodnes v historiografii zahaleno v obezřetné mlčení jako nehodné badatelského zájmu. Ale mlčení novodobých historiků a teoretiků, jen výjimečně přerušované nějakým nestandardním pokusem ne-li o zvrát, tedy alespoň o nahlédnutí za plentu, je mlčením zdvojeným, jakýmsi „metamlčením“, mlčením o zamlčovaném. Sexualita vzdoruje tomu stát se vhodným tématem odborné rozpravy historiků nejen proto, že je vnímána jako téma takové odborné rozpravy nehodné, ale i proto, že je obecně tématem vlastně dodnes citlivým vůči svému pojmenování.

Rozhodně není problém jen v tom, že jde o téma pociťované jako vysloveně „intimní“, a tedy nepřislušné k veřejné debatě. V „intimitě“ sexuality je totiž skryt podivný paradox: sex je současně jevem podléhajícím v míře až bezpříkladné veřejné kontrole. Intimita, privátnost je tak vlastně

¹ Svatoopluk Čech, *Knihy vzpomínek. Vybrané spisy Svatoopluka Čecha V* (ed. Ferdinand Strejček), Praha 1926, s. 135.

² Michelle Perrot (ed.), *A History of Private Life IV: From the Fires of Revolution to the Great War*, Cambridge–London etc. 1990, s. 577.

jen zdánlivá. Sex je hodnocen jako soukromá záležitost nikoli proto, aby byl chráněn před veřejnou kontrolou, ale právě proto, že je veřejné kontrole vystaven. Snad nejtěsněji je sexualita spojena právě s otázkou tabu, a tedy vysloveně veřejného faktu sociálního zákazu. Sociální zákaz je vždy jejím bezprostředním kontextem, a to i tehdy, když se tabu, která sexualitu vymezují a která omezují také její tematizaci, její „vyslovení“, zdají být naprosto zpochybněna, jako je tomu dnes. Masové odtajnění jako by v současnosti hrozilo odsunout sexualitu do naprosté bezvýznamnosti, dnešní vizualizace a fetišizace těla a teatralizace pohlavního aktu neobnovují pouto s obřadem, s kosmicko-vitálním sakrálnem,³ ale oklešťují pohlavnost na pouhou instrumentalitu, prostou jak doteku s erotikou a něhou, tak doteku s posvátnem. Ovšem spojení s „tabu“ – se zákazem, normou – se přitom ani v této souvislosti nevytratilo, naopak právě okázalé zrelativnění tabu, které má zdánlivě umožňovat svobodnou výpověď o sexu, umožňuje především křečovitou výpověď o tabu samém: hle, toto je (má být) zákaz! Vždyť konečně i sama instrumentalita, v jejímž rouchu je takto osvobozený sex představován jako záležitost prostě účelová, jako by pronikla do tajemné zóny sexu z jazyka platného ve sféře tabu. Mohli bychom s trochou nadsázky dokonce zvažovat, není-li ono dnešní odtajnění sexuality až k „bezvýznamnosti“, jak o tom hovořil Paul Ricoeur, totiž její předvádění v podobě mechanického techné, spíše triumfem tabu než jeho porážkou. Není-li okázalým triumfem normy, která působila proti všemu archaicky magickému, mytickému v sexu, není-li jen dalším projevem staletého instrumentalizačního tlaku tabu vůči sexu, který usiloval jeho vzrušivou nedefinovatelnost spoutat schématem, vzorcem. Dodejme, že stále nanejvýš triumfem, nikoli definitivním vítězstvím, protože ani „vybojovaná“ možnost odtajnit sex, promluvit o něm nijak nezrušila potřebu mlčení. A samo mlčení, které se zdá být dokonalým nástrojem „tabu“ působícím proti archaickým strukturám sexuality, nakonec sehrává překvapivě úlohu ochrannou: uchovává v sexualitě zbytky magického, mytického, onu ricoeurovskou „kosmicko-vitální“ posvátnost, jež dávala lidské sexualitě téměř veškerý smysl a nutně byla rozbita dalším civilizačním vývojem.

To, co zaráží na devatenáctém století, je právě ona zvláštní významnost „mlčení“, které téma sexuality obklopuje. Na pozadí tohoto mlčení (které se nepodobá příliš omezenému, velmi relativnímu mlčení, jež provází – v standardních komunikačních kontextech – sexualitu i dnes) se i nejdrobnější, nejnicotnější detaily stávají něčím neobyčejně závažným, vysta-

³ Paul Ricoeur, *Sexualité, la merveille, l'érance, l'énigme*, Esprit 1960, novembre, citováno podle českého vydání: *Sexualita jako div, bloudění, záhada*, in: *Život, pravda, symbol*, Praha 1993, s. 121–130.

vují na odiv své (pro nás vlastně nečitelné) spojení s tématem sexuality, svou málem obscénností.

A „růžová stuha“, „roztomilý klobouček“ a „jiskrná očka“ z Čechovy vzpomínky skutečně neznamenal „nic zlého“, ale přinejmenším se jim nedalo zcela důvěřovat, předstíraly banálnost, nevinnost, ale odkazovaly současně k čemusi zakázaně tajemnému, přístupnému jen zasvěceným. V této souvislosti přestávaly být „stužkou“, „kloboučkem“ a „jiskrnými očky“ a promlouvaly – byť nepřímo – o ženě, o jejím těle. Tělo rozhodně nemuselo být v 19. století vůbec odhalováno, aby vypovídalo o sexualitě. V míře mnohem větší než dnes stačila řeč náznaků – zavlnění látky, pohyb pentlí, pohled, a bylo-li přesto samo tělo výslovně připomenuto, pak rozhodně nebylo zapotřebí, aby bylo odhalováno s anatomickou důkladností, stačilo poodkryté předloktí, křivka šije nebo záblesk kotníku pod okrajem šatů, takže bezelstně nahá lýtka venkovských dívek, nepoutaná předpisy městské módy, doslova vyrážela dech.⁴ Silně eroticky byl vnímán i tanec: „Proto také zalíbení v tancech s tanečnicí spojuje se a smyslníci dbají více o to, kterým oudem pohybování se děje; více jim bývá o oud samý, nežli o hnutí samo.“⁵ Silně to ovlivňovalo tehdejší vnímání literatury. I ty nejstřídmější náznaky milostného kontaktu, které dnes působí neobyčejně cudně, dříve urážely (nebo vzrušovaly) svou pornografičností. Připomeňme si rozruch, který vyvolala povídka Antonína Štraucha Plháč, zveřejněná ve Fričově almanachu Lada Nióla. Milostná scéna, jež v ní tehdy pobuřovala, je pro nás kupodivu plná diskrétních zámlk, její autor se přísně vyhýbá jakýmkoliv přímým popisům. „Dívka neobyčejné lepoty“ tu sedí „na bujném divanu“, charakterizují ji jiskrné černé oči, vlní se „bujná její ňadra“. Muž přisedne a hned nato se načrtnutá milostná scéna rychle uzavírá: „dlouho tak seděli podle sebe, milostná slova vyměňujíce. Lampa na blízkém stolku ozářovala dvě blaženců; až se konečně snad náhodným, snad i úmyslným hnutím ruky jeho náhle převrhla. Dívka vykřikla, avšak nové políbení zavřelo ústa její. Bylo tma a ticho vůkol...“⁶ Dobový vnímatel však v té scéně neviděl zámlky a diskrétní zahalování, ale naopak necudné „odhalování“ a „prozrazování“ toho, co má zůstat skryto. Například starší přítel a rádce Ján Kalinčiak v soukromém listu J. V. Fričovi ostře vytkl přehnaný erotismus almanachu, jeho přílišné sou-

⁴ Svatopluk Čech, Moravské obrázky (V Hodslavicích), in: Vzpomínky z cest a života I, Praha 1910, s. 8: „Člověk měšťák vidá obyčejně jen vysoké štíhlé špalíčky, na nichž se krokolomně vznášejí naprosto neviditelné nohy dámské; jaký div, že jej přímo elektrizuje nenadálý pohled na krásu dívčí, jevící bez městské pruderie svůj opojný tvár až do polovice půvabných lýtek...“

⁵ František Jan Zoubek, Zápisky, s. 21, rukopis uložen v knihovně Národního muzea v Praze pod signaturou I G 43.6.

⁶ Lada Nióla (ed. Josef Václav Frič), Praha 1855, s. 225.

středění k „milkování“ a celému tomu „nesmyslu láskovému“, k lásce „až ke kurevství vystupující“. Právě v citované scéně z Plháče viděl pak přímo vrchol nemravnosti, ba oplzlosti celé knihy: „Vždyť tam opisuje původce co víc i jistý akt, který příroda sama skrytým udělala, a to sice v almanachu, knize pro ženské nejvíce určené. Co to jest? Ta zúmyslně neb nezúmyslně rukou shozená lampa, to vykřiknutí děvy, to zacpaní jejích úst polibkem, a to ticho – v tom každý vidí to, co se stalo.“⁷

Literatura se v 19. století jednoznačně vyhýbala zobrazení pohlavního aktu a již pouhé méně konvencionalizované náznaky toho, že se „něco stalo“, byly obecně vnímány jako neetická porušení literární, ale i širěji – společenské normy. Pracovalo se s opatrnými ustálenými opisy, ať již z tradičního metaforického rejstříku vojenského („dobýt“, „překonat odpor“, „podlehnout“, „složit zbraně“) nebo přírodního (motýlek se přiblížil ke květině, červ hlodající v růži, urvat „kypré poupě nevinnosti“, „horoucnost jeho skřehla na ledový rampouch“); často byly košaté až na újmu srozumitelnosti: „Donin... připojil k citu její vášnivě lásky ještě jeden cit – cit mateřský.“ Vyžadoval se přitom pedagogický odstup, poukazující k „smutným následkům“ mimomanželské erotiky a jednoznačně ji odsuzující („oddávat se chtějí“, napínat „rámě horoucích chtěčů“).⁸ Ještě v samém závěru století, tedy v době, když už se u nás prosazovaly nové postoje v literatuře, je milostná scéna obvykle vynechávána jako něco, o čem se nepatří čtenáře zpravovat, co je „slušnější“ ponechat nepojmenováno. Tak v Šimáčkově novele *U řezaček* – jinak zřetelně poučené francouzským naturalismem a moderními proudy v evropské próze – vrcholí milostná scéna vždy okázalým odmlčením: „Bylo však vůkol ticho a oni v bezpečí... Když Václav asi za hodinu k soudruhům se vrátil...“ Nebo na jiném místě podobně je milostný výjev překlenut odmlkou, po níž je vyprávění znovu navázáno: „A když v pozdní již hodině na kraji lesa se rozešli...“⁹ Stačilo ovšem i méně: už pokud literární příběhy zahrnuly – třeba bez jakéhokoliv pokusu o podrobnější vylíčení samého pohlavního aktu – motiv překročení abstinenciho požadavku před manželstvím (předmanželská sexualita) nebo porušení požadavku monogamie po uzavření sňatku (mimomanželská sexualita), vystavovaly se nebezpečí příkrého odmítnutí z hlediska obecně platné normy. Téma „svedené dívky“, „dítěte hříchu“, „nevěry“ se vždy dotýkalo samé existence norem a očekávalo se – když už

⁷ Dopis Jána Kalinčiaka J. V. Fričovi ze dne 23. 1. 1855, in: Pavol Vongrej, *Zlomky z romantizmu*, Bratislava 1982, s. 295–298.

⁸ Josef Jiří Kolár, *Pekla zplozenci, Krásná Majolena. Spisy I*, Praha 1877, s. 64–65, s. 306. Magdalena Dobromila Rettigová, *Vzpomínky na dětství a mládí*, in: M. D. Rettigová, *Domácí kuchařka*, Praha 1986, s. 345–382; s. 358.

⁹ Matěj Anastasia Šimáček, *U řezaček: Charakterní obrázek z opuštěného světa: Z kroniky chudých*, 2. vyd., Praha 1908, s. 67, 77.

bylo vysloveno – že bude alespoň včleněno do jednoznačného hodnotícího kontextu; nepřítomnost nebo nedostatečnost tohoto hodnotícího kontextu vyvolávala pohoršení. Tak vzbuzovalo nesouhlas téma „padlé dívky“ v Máchově Máji i v Sestrách Němcové (anonymně ostatně zveřejněných také ve skandální Ladě Nióle). Hysterizace tělesnosti,¹⁰ stejně jako hysterizace překročení společenské normy v oblasti sexuální morálky byla sice obecným kulturním faktem minulého století, ale v literatuře dosahovala ještě mnohem vyostřenější podoby. Z životních reálií vstupovaly do literatury snadněji didakticky působící případy s tragickými následky – smrt „padlé dívky“, „smrt svůdce“, „smrt dítěte lásky“ se zdály být vhodným výchovným prostředkem utvrzujícím platný řád. Tato potřeba extrémního syžetového rozřešení ústila nejednou v krkolomné dějové konstrukce. Tak tomu bylo například v Šmilovského epické básni List z knihy srdce, zpracovávající odvážně téma manželské nevěry: celkem banální příběh milostného románu vdané ženy, vrcholícího v lázních (v Teplicích), je tady rozřešen skutečně nejen příkladně – manželčiným přiznáním, manželovým zdrženlivým odpuštěním („Muž neklnul jí v hrozné této době, / leč v slzách zvolna přivinuv ji k sobě / děl: Nevím nic o tvém hříšném činu“), ale i varovně: svůdce vdané ženy se pokusí o sebevraždu a hříšná smilnice umírá cestou z lázní v náručí svého manžela.¹¹ Literatura tak vytvářela svébytný svět, v němž normy ovládající sexuální život platily ještě striktněji, nebo spíše ostentativněji než ve světě reálném. Josef Kajetán Tyl žil v manželství s herečkou Magdalénou Forchheimovou-Skalnou, ale všechny děti počal s její sestrou, herečkou Annou Rajskou-Forchheimovou, mimochodem pozdější ženou J. L. Turnovského. Tylova novela Láska vlastencova,¹² která tuto skutečnost nepřímou reflektuje, ji však nápadně vzdaluje životní situaci autora. Příběh kolísání mezi manželkou a její sestrou je představen nikoliv přímo v pásmu autorského vyprávění, ale vlastně „o dvě patra níž“, jako příběh, který v autorském vyprávění zprostředkuje jedna z postav ve „svém vyprávění“ podle vyslechnutého vyprávění „jejího přítele“. Tento „jen vyslechnutý“ příběh dilematu mezi manželkou Lucií (oddanou a starostlivou) a její intelektuálně vnímavou, citlivou sestrou Anežkou je také vyřešen jinak než v autorově vlastním životě: Tylův literární dvojník (Vilím) zvažuje řešení traumatu sebevraždou a nakonec přijme Anežčino přesvědčení, že oba musí svou lásku obětovat, aby se vyhnuli vině: náhradu najde muž – opět příkladně – v práci pro vlast.

¹⁰ K pojmu hysterizace těla viz Michel Foucault, *Histoire de la sexualité I: La volonté de savoir*, Paris 1976 (srov. také komentář Miroslava Marcelliho, in: *Slovenské pohledy* 108, 1992, 11, s. 91–100).

¹¹ Alois Vojtěch Šmilovský, *List z knihy srdce*. Osvěta 1, 1872, s. 263–269.

¹² Josef Kajetán Tyl, *Kusy mého srdce*. Spisy I, Praha 1952, s. 322–353.

Už Tylovo literárně ztvárněné životní trauma naznačilo, jak často byla v literatuře láska a sexualita spojována s obětí – byla něčím, co stojí za to obětovat, aby se člověk utvrdil v platnosti nadosobních hodnot a skrze ně i ve své vlastní ceně. Zvláště próza Karoliny Světlé je z tohoto hlediska příznačná. V *Lásce* k básníkovi se hlavní hrdinka rozhodne vzdát se své lásky a provdat se za nemilovaného hraběte, aby svého milého zachránila, a svou oběť dovrší nakonec skokem ze skály, a tak jednou provždy unikne manželovým sexuálním výzvám.¹³ (Za zmínku snad stojí, že téma sebevraždy zvažované, ale neuskutečněné bylo ostatně v literatuře v této souvislosti produktivnější než sebevražda sama, která vlastně byla opět příkrým porušením normy a „hříchem“: nemohla být proto trestem za vinu, protože znamenala vinu novou – únik k ní mohl být ospravedlněn právě jen ohrožením ještě cennější společenské hodnoty – „ženské ctnosti“.) V *Kříži u potoka* se podobně obětuje Evička: neodchází od muže za svou láskou – Ambrožem, a tímto činem vykupuje kletbu rodu Potockých. Dalena z *Nemodlence* obětuje svou lásku lásce Michala a Alžběty. Obětuje se i krásná a moudrá Frantina – její rozhodnutí vyhovět nabídce k sňatku ze strany staršího sedláka je až groteskní mírou svého pohrdání vlastními potřebami – svými city a konečně i svým tělem: „Jak mne sedlák spatřil, již mne chtěl, a když jsem ho viděla chudinku před sebou tak křehoučkého, tak mizerňoučkého, a poznala, že mu mohu nesmírnou radost způsobit, svolím-li mu, tož jsem nemohla říci, že já ho nechci“.¹⁴ Podruhé se Frantina obětuje po smrti manžela, tentokrát již nikoli ve stylu frašky, ale ve stylu vysoké tragédie: dovídá se, že její dávný milý, kterého považovala za mrtvého a který se teď znovu vrátil, je hejtmanem loupežníků, a v den svatby s ním ho zabije – vrazí mu nůž do srdce; po letech si pak přeje, aby její tělo bylo uloženo hluboko v lesích vedle jeho těla. Leč přesvědčení, že „v obětování osobnosti jediné spočívá štěstí“,¹⁵ nebylo jen životním tématem Karoliny Světlé a zdaleka nebylo jen symbolickým vyjádřením jejího vlastního životního otřesu z roku 1862, kdy se jako vdaná žena zamilovala do svého literárního kolegy Jana Nerudy, pokusila se o jeho finanční záchranu a po prozrazení se svého vztahu vzdala. Téma oběti bylo velmi rozšířené a Světlá ve své próze vyslovila spíše obecný stereotyp – vyslovila ho sice naléhavě a s nepřehlédnutelným osobním dramatismem (zvláště pokud ho spojila s ještědskou látkou), ale tak či onak vyslovila stereotyp

¹³ Podobné schéma měla i polská povídka Lucjana Siemieńského *Dwa poświęcenia*, která vyvolala dodatečný zákrok úřadů proti II. ročníku almanachu *Ziewonia*, tištěnému v Praze roku 1837, srov. o tom Václav Žáček, Kapitola z kulturních styků česko-polských v době Jungmannově, *Literární archiv* 8–9, Praha 1974, s. 285–315, zvl. s. 300–304.

¹⁴ Karolina Světlá, *Frantina* (ed. Josef Špičák), Praha 1960, s. 64.

¹⁵ Karolina Světlá, *Myšlenky a aforismy*, in: *Z literárního soukromí I* (ed. Josef Špičák), Praha 1959, s. 493.

putující českou literaturou od Kollárovy Slávy dcery s motivem erotické oběti na oltář vlasti, přes Tyla až k tvorbě novější. Tento stereotyp se stával přímo literárním erotickým ideálem: „Jak jsme malí v porovnání se ženou, která se řídí podle zákonů svaté povinnosti, která blažený život svého srdce spíše podvrátí, než by se stala nevěrnou zásadám a povinnostem svým,“ říká ve své Paní fabrikantové Gustav Pfleger-Moravský.¹⁶ Ale ten stereotyp přesahoval hranice literatury, byl obecně oblíbeným modelem ovlivňujícím především ženské chování, byť šlo zřejmě více o postoj „etiketní“ než o postoj „etický“ – spojoval se totiž s nepřehlédnutelnou precízní rétorikou. Uchyluje se k němu ve své milostné korespondenci Antonie Rajská: o oběti hovoří, když se rozhoduje jít s Hroboněm na Slovensko, o oběti hovoří, když se zaslubuje Amerlingovi, i tehdy, když se s ním rozchází („Světú, národu mému a vlasti své obět (sic) tuto přináším. – Mužatka stojí opět ve světě širém osaměla, náležející všem sestřám a bratrům svým stejně, ač i srdce posud krvácí a bolestně svírá...“¹⁷), obětuje se vposledku i svým rozhodnutím pro Čelakovského, o sedmnáct let staršího vdovce se čtyřmi dětmi. S myšlenkou oběti si pohrává mladičká Zdenka Havlíčková. „Jest nyní mým jediným cílem státi se hodnou svého jména. Jest to velká a těžká úloha pro mne (...) Šťastnému žití jsem dala navždy sbohem – nehledám ho – a snad ho nezasluhuji,“ píše Augustě Braunerové ve svých osmnácti letech.¹⁸ Hovoří o oběti s Václavem Kounicem a také její rozhodnutí pro manželství se statkářem Antonínem Svobodou má zřetelné rysy sebeobětování. S tématem oběti si pohrává i přítelkyně Havlíčkové – Filipka Hráská: „Jak často mne hrozily jeho krásné, víš, Zdenko, ty krásné oči, přemoct, jak často mi zněl jeho líbý hlas v uších šeptaje mi slova milostná! A přece jsem zvítězila! Má pevná, neustupná vůle zvítězila a nyní mám odměnu za mé boje, jsem šťastná, spokojená!... nežádám žádnou lásku, a vdám-li se, neučiním to z lásky, tudíž se již nebudu trápit. Je to dobré tak, vdám se rozumně, jen trochu chutě a půjde to!“¹⁹ Přitom i 19. století zná sen o posvátném sexu předkřesťanských civilizací, jak o něm hovořil Ricoeur, o sakrálnu kosmicko-vitálním. Dokonce sama Karolina Světlá, kterou si s oblibou emblematickujeme (v protikladu k Němcové) v hlasatelku nutnosti sebepopření a sebeobětování, sdílí tento nostalgický sen, když vytýká katolicismu, že „vtiskl aktu tomu pečeť hříchu, učinil z toho nevyhnutelný, tedy dovolený přestupek, a moment, kdež jiskra božího ducha člověkem se stává, zahaluje se v roušky špinavě tajem-

¹⁶ Gustav Pfleger-Moravský, *Paní fabrikantová*, Praha b.d. [1867], s. 130–131

¹⁷ Dopis Antonie Rajske Antonínu Markovi ze dne 24. 3. 1844, Památník národního písemnictví, fond Čelakovský.

¹⁸ Zdenka Havlíčková Augustě Braunerové 12. 4. 1867, Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.

¹⁹ Filipka Hráská Zdence Havlíčkové, b.d., Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.

né". „Nebývalo tak např. v Řecku a u jiných národů," dodává Světlá. „Voltaire uvádí v jednom spise svém vypravování kapitána, který připlul na jeden z indických ostrovů a jsa přítomen bohoslužbě domorodců viděl, kterak na oltář vstupuje dívka, která se vzdává mladému muži, a žádný z plavců jeho se nesmál. Kdyby nebyli naši mladí lidé odsouzeni k životu samotářskému, a právě když v nich pud ten se ozývá, aby mu vyhověli, nebyli odkázáni na vyvrhel našeho pohlaví, na takové ženštiny, které je dráždí umělými prostředky, jen aby přišli zas, tož by vše jinak dopadalo. Ale tou tajností tolik se nasadilo špíny, že ta celá věc je teď skutečně špinava a málokdo na ni myslí než s vilnou zvědavostí. Byla jsem hodně stará, když jsem na to přišla, co se děje, a musím říci, že jsem se nemohla na matku ani podívat, vždy jsem si myslila: „Pro slovo mě káráš, pro posunek, jak říkáme, unschiklich, a co já o tobě si mám pomyslit.“²⁰ Ale přes podobné sny o jiném postoji k sexu zůstávají v 19. století potřeby těla ostře odděleny od puzení duchovních jako nutná daň splácená přírodě a často jsou vnímány jako požadavky vlastně „nízké", které je vznešené přemoci. Vztahy mezi mužem a ženou často zapírají svůj erotický náboj, jsou představovány jako „duchovní pouto", stylizovány jako přátelský nebo příbuzenský svazek. Obvykle jako svazek sourozenecký, svazek bratra a sestry, ale výjimečně i jako vztah otce a dcery, jako tomu bylo v podivně vášnivé korespondenci sedmadvacetileté Antonie Rajské a téměř již šedesátiletého kněze Antonína Marka. Je to korespondence (dopisy psané Antonínem Markem se nedochovaly, máme jen listy Antonie Rajské) plná náznaků, tajných znamení, dohodnutých symbolů, výmluvných zámlk, odkazů k budoucímu posmrtnému splynutí duší – příznačné je, že tato korespondence, byť deklarativně pojímaná jako výraz výlučně duchovní blízkosti, byla po zasnoubení Rajské s Čelakovským přerušena, že mezi oběma pisateli došlo k výměně listů (což byla obvyklá praxe u korespondence milostné), že listy Markovy nebyly v jeho pozůstalosti nalezeny a že se Antonín Marek zcela rozhodně odmítl zúčastnit svatebního obřadu Čelakovských.²¹ Erotiku popíral i utopický projekt duchovní pospolitosti zakládané Kláčelem pod poněkud nadneseným názvem Českomoravské bratrstvo, a přitom právě na projevy erotiky celý podnik záhy ztroskotal, když se změnil v zápas o získání milostné přízně Boženy Němcové. Jako duchovní pospolitost se utvářela komunita mužů a žen kolem Amerlingovy Budče – nazývají se „sestrami" a „bratry", dokonce výslovně „duchosestrami" a „duchobratry", ale pod touto úzkostlivě udržovanou stylizací, pod snem o důvěrném svazku muže a ženy založeném na

²⁰ Karolina Světlá, *Myšlenky a aforismy*, s. 496.

²¹ Dopis Antonie Rajské Antonínu Markovi ze dne 24. 3. 1844, Literární archiv Památníku národního písemnictví, fond Čelakovský.

základech vznešenějších než je milostný vztah, opět prosvítá erotika a sexuální touha.

Takovým hledaným poutem je ovšem ve vlastenecké společnosti především společný vlastenecký úkol, čeští patrioti hledají „bratrství/sesterství mužů a žen“ především „ve vlastenectví“, a jakmile dojde k erotizaci tohoto pouta, pak zdůrazňují alespoň vlastenecký aspekt erotické volby. Pouto patriotického ideálu pak může být využíváno jako argument pro udržení rozpadávajícího se svazku („Hlas národů jest hlas boží i hlas svědomí a ti hlasové nás oba již dávno spojili, a co Bůh spojil, to člověk nerozlučuj; Bohuslavo i Vy nerozlučujte...“, žádá naléhavě Amerling Rajska, aby ho neopouštěla²²). Jako ideál sexuálního partnera, ba dokonce přímo jako jediný vhodný sexuální partner je ve vlastenecké agitaci doporučován Čech/Češka. Porušení tohoto pravidla mohlo být sice v důvodných případech ospravedlněno skrytým nebo přímým poukazem k národnímu mýtu o Břetislavovi a Jitce, k mýtu o přivlastnění německé nevěsty. Tak tomu bylo v případě Kollárově, když se oženil se svou někdejší láskou Friederikou Schmidtovou (on ji ovšem – věren vlastnímu mýtu o Slávy dceři – důsledně představoval vlasteneckým přátelům jako „Serboslávku“), ale pověst o německé manželce, která se prý dokonce kvůli svému muži naučila česky, provázela třeba i Karla Havlíčka.²³ Taková možnost alibi ovšem nepřinášela – zejména u čelných osobností vlasteneckého hnutí – bezpečnou ochranu před případnou kritikou za národní zradu v oblasti volby životního partnera. Sexuální podtext přitažlivosti mužů a žen se však vzpíral svému popření a prosakoval i pečlivě aranžovaným „živým obrazem“ národní scény. Téměř s dojetím čteme dnes zprávu přítelkyně Elvíry Kheilové o jejím idolu: „jest asekuračním úředníkem v Praze, rusovlasý, černooký, jako pravý Adonis štíhlého vzrůstu, a co nejkrásnějšího on jest dobrý, mírný; ó nadmíru dobrý a duchaplný! Jest tomu již více než rok, co jej znám. Bylo to o výletu Sokolů do Strašecí vloni na jaře, co jsme se ponejprv viděli. Povím Ti to tak, jak on mě to líčil. Při odpolední zábavě zahradní seděla jsem pod stromy, vpravo vedle mě náčelník Dr. Tyrš, vlevo G. Žižka – u mých nohou E. Engel. Naproti nám o strom podepřen stál on, dívaje se na mne.“²⁴ Tabuizování tématu sexuality přispívalo obecně k rozvíjení a detailnímu propracovávání erotických rituálů. Značné oblibě se těšily příručky typu *Tajemník lásky*, *Dvorný společník* (*Pražský galanthomme*, *Český galanthomme*), které kromě pravi-

²² Dopis Karla Slavoje Amerlinga Antonii Rajske ze dne 21. 11. 1843, Literární archiv PNP, fond F. L. Čelakovský.

²³ F. J. Zoubek, c.d., s. 113.

²⁴ Dopis Růženy Ludákové (?) z Nového Strašecí Elvíře Kheilové, 28. 8. 1866, Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.

del slušného chování přinášely i rady jak si získat a udržet něčí náklonnost, jak psát milostné dopisy, jak se tajně dorozumívat (tajná písma, tajné inkousty a symboly, květomluva, barvomluva).²⁵ Propracovány byly rituály provázející milostnou korespondenci, její tajemí, doručování prostřednictvím důvěrníka, zasvěcení intimního přítele nebo intimní přítelkyně do tajného mileneckého vztahu, používání krycích jmen, výměna korespondence při ukončení vztahu, ale i žádost o neuskutečnění takové výměny (v případě Amerlinga a Rajske) nebo odmítnutí výměnu dopisů uskutečnit (jako to učinila Fanny Weidenhofferová po rozchodu s Havlíčkem). Do milostné komunikace byly vtahovány i dopisy jiných osob, trpělivě přepisované, nebo deníky, které byly půjčovány jako doklad o citových hnutích obou milenců. Milenci si vyměňovali daguerrotypie a později fotografie nebo jiné portréty (někdy i při rozchodu jakoby symbolickou náhradou za ztrátu milované osoby – ale pak etiketa vyžadovala souhlas nového partnera s takovým krokem), dárky, jejichž symbolická hodnota se pečlivě posuzovala, vyměňovali si ustřižené pramínky vlasů a nosili je v medailoncích. („Pro Vás drahý Karle,“ psala Havlíčková Karlu Petru Kheilovi, své první lásce, „mohu vše učiniti – i vlasy své Vám dáti! Já nevím, proč všude slyším, že se to nepatří dávat vlasy – ano že to jest hřích. Když to rozvážím, zdá se mi to být naopak poetické.“²⁶) Milenci si vytvářeli intimní paměť svého vztahu: připomínali si výročí svého seznámení, svého vyznání apod. Ritualizovalo se i zabezpečení svazku okázalým slibem věrnosti, často zdůrazněným také symbolickým zpřítomněním zemřelých rodičů – oblíbený byl slib nad hrobem matky či otce, Havlíčková přísahala Battagliovi nad podobiznou zemřelého otce, Amerling požádal Rajskou o slib věrnosti jemu a Budči na hřbitově („O nechte nám kdesi svatý si slib učiniti nad hroby a památníky drahých otců našich“ – „Nežádejte nyní nižádný slib ode mě; jedině nad rovem mé matky a otce drahého mohu Vám slíbiti Vaší byti, a jestliže toto učiním, tedy mne nic víc rozdělití nemůže“²⁷) a dosáhl svého, Mácha nutil Lori k přízračné přísaze u rakve její matky. Rozvázání svazku pak bylo opět provázeno složitým ceremonielem zproštění slibu.

Ve věcech erotiky bývala milostná korespondence obecně dosti cudná. Jen zřídka se připomene důvěrný dotek, polibek, pohlazení vlasů, used-

²⁵ Soupis příruček tohoto typu viz in: Vladimír Macura–Petr Čornej, *Bibliographie des traites de savoir – vivre tchèques et slovaques, Bibliographie des traites de savoir – vivre en Europe du Moyen Age à nos jours – II. Italie–Espagne–Portugal–Roumanie–Norvege–Pays Tchèque et Slovaque–Pologne* (ed. Alain Montandon), Clermont-Ferrand 1995, s. 273–296.

²⁶ Dopis Zdenky Havlíčkové K. P. Kheilovi ze dne 6. 3. 1866, Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.

²⁷ Dopis Karla Slavoje Amerlinga Antonii Rajske ze dne 16. 12. 1843 a její odpověď ze dne 18. 12. 1843, Literární archiv PNP, fond F. L. Čelakovský.

nutí na klín, milostné kousnutí do prstu, rozčesávání vlasů. To spíš v listech mezi přáteli probleskne méně stylizovaný výraz („Na čem pracuju? Na děvkách, kameráde“²⁸), povzdech nad nedostatkem sexuálního styku (Antonín Marek si stěžuje příteli Jungmannovi na tyto strasti spjaté s celibátem); výjimkou je korespondence mužů s Boženou Němcovou – nebývale otevřená. Jinak dobová milostná korespondence dává vesměs přednost patetické rétorice, nápovědím minulých milostných situací,²⁹ a vyhýbá se přímému pojmenování – neukojuje příliš naše zvědavé pátrání po stopách tehdejšího sexuálního chování, které v zóně mlčení namátkou objevujeme s dychtivostí voyeurského archeologa. Zaznamenáváme ovšem tu a tam poryvy vášní, které překračují posvátné hranice manželského svazku. Držíme v rukou svědectví o sexuálním životě Boženy Němcové (Teréza Nováková psala kdysi přímo o „erotické zuřivosti“ své literární předchůdkyně³⁰). Někdy známe i data: víme o přátelském výletě Klácela, Němcové, Helcelety a Vrbíkové s Bratrankem 24. dubna 1851 na Mniší Horu severovýchodně od Brna (nedaleko dnešní zoologické zahrady) a dlouhém ponocování v trojici Klácel, Helcelet, Němcová v brněnské redakci Moravských listů. Odhadujeme, že k tomu dni a k této noci odkazuje zřetelná erotická výzva z listu Helceletova: „Můj tón k Tvému tónu hodí se; proč bychom neměli radostně se pokusiti souzvuk utvořiti. Ale ani Ty, ani já nejsme tak nevázaní, aniž bychom v tom snad navěky výmězně zalíbení nacházeli, bychom spolu do Arkádie utéci a se vespolek zavázati měli, že chceme pořáde a jedině spolu souzvukovati a v tom souzvuku se kochati. Nechejme si to tedy na svátky, to jest na jasné příhodné doby, srovnáváš-li se se mnou. Až nás tedy zase kdysi příznivá náhoda svede, hodlám tě zase tak s dobrým svědomím zulíbati, jak v onu slavíkovu noc, a víc, ač budu se ti ještě tak líbiti jak tehdá.“³¹ Víme, že oba napomohli této náhodě a strávili spolu ještě jednu noc, noc z 20. na 21. září téhož roku na Horách Matky Boží u České Třebové. Božena Němcová tam pobývala s dětmi a služkou Marií Votovou společně s Matoušem Klácelem a Jan Helcelet ji přijel navštívit (mimoходом Bratranek, další účastník brněnské „slavíkové noci“, ho nedoprovázel, ale putoval týmž vlakem na své cestě do Krakova, kde byl jmenován profesorem německé literatury na tamější univerzitě, a nebyla tu ani Veronika Vrbíková – pozvání Němcové k společnému pobytu nevyhověla). Víme, že milenecká noc, strávená

²⁸ Josef V. Šimák (ed.), *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–1876)*, Praha 1932, s. 51.

²⁹ Srov. dopis Jana Kollára Friederice Schmidtové ze dne 27. 8. 1835, in: Jozef Ambuš (ed.), *Listy Jána Kollára I: 1816–1839*, Martin 1991, s. 146.

³⁰ Teréza Nováková, *Z lidské sonáty. Korespondence* (ed. Blanka Svadbová), Praha 1988, s. 130.

³¹ Dopis Jana Helcelety Boženě Němcové, in: B. Němcová, *Lamentace: Dopisy mužům* (ed. Jaroslava Janáčková), Praha 1995, s. 21–22, cit. s. 22.

ve dvou v lázeňské „komůrce ze dřeva“, se bolestně dotkla žárlivého Klácela, který v chování Němcové spatřoval osobní zradu, a na dálku později ještě více zkomplikovala i vztah profesora Hanuše k Boženě.³² Ale víme i o kompromitujících stycích Klácela, jinak augustiniánského mnicha, s ženami brněnského polosvěta; jeho nejednoduchá osobní situace byla jedním z důvodů toho, že jako jediný z ideálního Českomoravského bratrstva uskutečnil kdysi společný bláhový sen o útěku do Ameriky.³³

Víme o vášnivém kolísání mladého Josefa Václava Friče mezi láskou k Marii Podlipské a láskou k Anně Ullmannové a později mezi láskou k Anně Ullmannové a Anně Kavalírové-Sázavské, ovšem není nám tajný ani jeho přátelský pohlavní styk s mladou vdovou v Londýně – druh ukončení pohlavního pudu, který bude později Frič doporučovat mladým mužům jako důstojnější východisko než to, které nabízejí nevěstince³⁴ (víme také, že tato pasáž se natolik dotkla Terézy Novákové, že znechuceně Fričovy Paměti odložila³⁵). Držíme v ruce fragmentární záznam o chatě u Berouna, kam jistý starý muž lákával děvčata „ke své zábavě“, a naší informátorkou není nikdo jiný než pověstně ctnostná Magdalena Dobromila Rettigová,³⁶ od níž se nám zprostředkovaně dochovala i informace o předmanželském <sexuálním životě litomyšlských dívek – téměř všechny dívky podle ní prý vstupují do manželství se ztrátou panenství.³⁷ Karel Hynek Mácha nám zanechal v záznamu vlastního sexuálního života z podzimu roku 1835 mnoho detailních podrobností fyziologických, často také přímo pojmenovaných (onanie, styk „pozadu“, „vstoje“, „vsedě“, „obtritt“, orgasmus), jimiž dokonale rozptyluje iluze o obecné upjatosti sexuálních praktik v minulém století.³⁸

Ale to, že držíme v ruce pár útržkovitých svědectví, neznamena ještě, že skutečně cosi podstatného víme. Tyto fragmenty, vyrvané z rituálů, které ve své době obklopovaly erotiku, a vyproštěné z vazby k někdejšímu tabu, neříkají mnoho. Vzbuzují zdání, že se od těch časů nic podstatného nezměnilo – ale mohla být intimní souhra těl stejná i v době, kdy samo tělo bylo čímsi tajemným, kdy pouhá jeho náповěď ochromovala a vzrušova-

³² Božena Němcová, *Listy I. Spisy XII* (ed. Miloslav Novotný–Bohuslav Havránek), Praha 1951, s. 177–179, 196–201; Jan Helcelet, *Korespondence a zápisky* (ed. Jan Kabelík), Brno 1910, s. 148; Miloslav Novotný (ed.), *Život Boženy Němcové III*, Praha 1953, s. 49.

³³ Zora Dvořáková, František Matouš Klácel, Praha 1976, s. 147.

³⁴ Josef Václav Frič, *Paměti III* (ed. Karel Cvejn), Praha 1963, s. 258.

³⁵ Teréza Nováková, c. d., s. 131.

³⁶ Magdalena Dobromila Rettigová, *Vzpomínky na dětství a mládí*, in: M. D. Rettigová, *Domácí kuchařka* (ed. Felicitas Wünschová = Alexandr Stich), Praha 1986, s. 345–382, cit. s. 370.

³⁷ Jan Skutil, *Cesta konaná 1843 Karla Šmídka*, *Literární archiv* 8–9, Praha 1974, s. 257–284, cit. s. 278.

³⁸ *Intimní Karel Hynek Mácha* (ed. Miloš Pohorský), Praha 1993.

la? Kdy se cítila potřeba unikat před tělesností k vznešenému snění o duchovních svazcích mužů a žen? Kdy byl společenský zákaz předmanželského sexu silnější o hrozbu společenské izolace provinilé ženy, kdy těhotenství před manželstvím (jehož pravděpodobnost zvyšovaly chabé možnosti ochrany před početím) tuto izolaci ještě dovršovalo? Kdy každý pohlavní styk hrozil těhotenstvím a nemalým rizikem ženina úmrtí při porodu nebo po něm? A konkrétně: jsme schopni porozumět neobvyklé sexuální otevřenosti šifrovaných Máchových zápisků z roku 1835, která se nepodobá ničemu, co o 19. století a jeho diskurzu o sexu víme? Šlo o deník? O pornografický zápis k vlastnímu sebeukájení? O pokus (byť pod ochranou šifry) vyslovit nevyslovitelné? O revoltu?

Tak či onak revoltující duchové století cítili v oblasti sexuality ujařmení a brojili proti němu. Například Alexandr Ivanovič Gercen ostře kritizoval dobové „mnišsky zhýralé představy“, které „se bojí vášně, bojí se ženy“, a hlásal nové „náboženství života“ místo dosavadního „náboženství smrti“, „náboženství krásy namísto náboženství bičování a vychrtlosti, způsobené postem a modlitbami“, „harmonickou jednotu“ duše i těla.³⁹ Tuto svou vzpuru spojoval on i mnozí další se vzpourou společenskou. Ovšem vzpura doutnala i jinde, mimo centrály odporu radikálů. Mladý hrabě Kounic, přítel Zdenky Havlíčkové, byl okouzlen na svatbě svého přítele jistou rozvernou slečnou. Slečna nezanechala stopu v dějinách – víme o ní jen to, co v dopise Zdence Havlíčkové prozradil Kounic: jmenovala se Henrietta, „uměla kouřit, hvízdát, dělat rámus a křičet: Ať žije rozkoš, ať žije republika!!!“ Oslnila Václava Kounice do té míry, že ji pak doprovázel v noci domů.⁴⁰ Oba si mohli dobře rozumět: vždyť i on uměl hovořit jedním dechem o vzpouře a o rozkoši. Již před lety se totiž mladý hrabě pokoušel oslnit Zdenku Havlíčkovou, dceru „brixenského mučedníka“, fanfarónským republikánstvím a přemlouval ji ke společné pomstě za jejího otce: „Chcete-li, svou krví smažu to násilí, neb v cizí uhasím tu žízeň pomsty. V den velikého účtu i to se bude skvíti v písmě Mene Tekel Ufarsin. Pomstou se spojíme pak všichni a nasytíme se krví a vstoupíme na šíje mocných a pánů. I vy jste naši, spolu snášíme i trpíme okovy, spolu též zvítězíme a dosáhnem rozkoše...“⁴¹

Vladimír Macura

Ústav pro českou literaturu AV ČR

Praha

³⁹ Alexandr Ivanovič Gercen, *O tom, co bylo II. Spisy IV* (přel. Sergej Machonin), Praha 1960, s. 169.

⁴⁰ Dopis Václava Kounice Zdence Havlíčkové 17. 9. 1870, Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.

⁴¹ Dopis Václava Kounice Zdence Havlíčkové z dopisu 25. 3. 1867 (přiložená stránka zápisníku z 29. 1. 1866), Literární archiv PNP, fond K. P. Kheil.